

Gyenis Vilmos

ADALÉKOK BOD PÉTER MUNKÁINAK BIBLIOGRÁFIÁJÁHOZ

Bod Péternek, a *Magyar Athenas* szerzőjének kiemelkedő tudományos és irodalmi munkásságát még sok vonatkozásban nem tekinthetjük tisztázottnak. Bár számos alapvető mű igyekezett teljes képet adni, minduntalan szembetaláljuk magunkat azzal a nehézséggel, hogy Bod írásai jó részének nyoma veszett. Jancsó Elemér bibliográfiai összeállítása szerint kereken húsz elveszett, azaz lényegében ismeretlen művéről van tudomásunk.¹ De ezeken túlmenően is feltételezni lehet több írásának hajdani meglétét. A Román Népköztársaság könyvtáraiban és levéltáraiban végzett kutatás közben néhány Bod kézirat került a kezembe.² Ezeknek egy része az „elveszett művek” közül való, más része viszont még nem szerepel a bibliográfiai feldolgozásokban. Minthogy e munkák ismerete valamiképpen hozzájárul az óhajtott teljesebb értékelés kialakításához, az alábbiakban adom róluk a legszükségesebb ismertetést.

1. A *Históriákra utat mutató magyar Leksikon, melyben a nevezetesebb országok, emberek előszámláltak az nemzetek között s nevezetesen pedig a Magyar nemzethe való rendtartásoknak, szokásoknak, eretnkségeknak, isteni tiszteleteken való tzeremóniáknak, az külső társaságba való különböző életmódjának eredetek felkerestetik és rövideden előadatik.*

504 lap terjedelmű, magyar nyelvű, 4-rét kézirat kötet a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban, MS. 10(52) szám alatt.

A mű kéziratosságról — rövidített címfel sorolásban (Históriára utat mutató lexikon) — értesít Benkő József a *Transilvania generalis* c. munkájában (1778). Mikó Imre az 1862-ben kiadott monográfiájában viszont már kénytelen megjegyezni, hogy erről a kézirat-ról „seholy semmi felvilágosítást” nem tudott kapni. Ez a helyzet állandósult az irodalomban mind a mai napig; Sámuel Aladár és Jancsó Elemér is az „elveszett művek” közé sorolja.

Bodnak a *Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon* (Kolozsvár 1746) című munkájával szemben, mely még csak teológiai és bibliai régiségek lexikona kívánt lenni, ez a műve történeti és magyar világi vonatkozásaival teljesen új, másirányú feldolgozás. Csak alig egy-két esetben van azonos címszó, de ezeknek mondanivalója is egészen különböző. Nyilvánvalóan látszik, hogy Bod egyháztörténeti és egyéb történeti tárgyú munkáihoz szánta segéd-könyvnek ezt a lexikont. A megírás időpontja nem derül ki a szövegből, de valószínű, hogy a szintén kéziratban maradt *Magyar nemzet ekklézsiái története* c. munkával hozzátétőlegesen egykorú, tehát a latin nyelvű egyháztörténetét követte 1756 után.

A kötet anyaga igen gazdag és változatos. Tartalmából a címszavak jó része egyházi vonatkozású: személyek és események ismertetése vagy egyes fogalmak történeti magyarázata. (Pl. Kálvin Jánosról, az imádság mibenlétéről, az Alkoránról, az ünnepek létrejöttéről stb.) A további részekben a gyakorlati élet fogalmait tisztázza szigorúan fejlődéstörténeti alapon. Ezek között sok érdekes észrevétellel, s nem utolsósorban határozottan előremutató állásponttal találkozunk például a „dézsmá”, „fenyítékház”, „hadakozás”, „puska” stb. címszavak esetében. A „bábaság” történeti ismertetésében szinte elragadtatással szól azoknak a győzelméről, akik szembe mertek szállni a zarnoki törvénnyel, hogy „sem szolga, sem asszonyember az orvosi tudományt ne gyakorolja”. De magát a „szolgaság” fogalmát is hasonló szemlében tárgyalja. Visszamegy egészen a rabszolgaságig: ekkoriban a szolgák „nyomorult állapotban voltak... mint a barmokat adták vették”. Világosan látja a rabszolgaság és a jobbágság történeti összefüggéseit: „1212 esztendőől fogva a szolgaság elkezdett töröltetni”, de azt más formában napjaink megmaradtának látja, kivált „Lengyelország-

¹ Felsőcsernátoni Bod Péter Önéletrása. Bevezetéssel ellátta JANCÓSÓ ELEMÉR, Erdélyi Ritkaságok 4. Cluj-Kolozsvár 1940. 9. SÁMUEL ALADÁR ugyancsak húsz elveszett művéről tud: Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei. Budapest 1899. 221.

² Az eredményt nagymértékben elősegítette a helyi szakemberek áldozatos segítőkészsége, többek között Jancsó Eleméré, Kelemen Lajosé, Musnai Lászlóé, Nagy Gézáé stb., amelyért ezúton mondok köszönetet.

ban, Muszkaországban, és Magyarországon". Csakhogy kora rabszolgáit most — mint írja — „jobbágyoknak nevezik... szolgaságukat azonban nem törölhették el a császárok sok idők alatt”.

Több szempontból jelentős anyagot nyújtanak a történelmi, főként a magyar történeti eseményekre vonatkozó részek. Az avaroktól, „Geiza és István a magyaroknak halhatatlan emlékezetű jó királyok”-tól kezdve a kuruc és Habsburg időkig számos címszó alatt foglalják tudományos igényrel a „külső társaság” kérdéseivel. A szigorúan vett történelmi események mellett szívesen tárgyalja az irodalomba kíváncsók, mesélhető, érdekesebb történeteket. Így többek közül előadja Zotmundnak, „egy igen jó úszó magyarnak” az esetét, aki a király nagy öröme az ellenség hajóit éjszaka megfürta. Hasonlóképpen részletezi Bánk-bán történetét, vagy Ziska János legendás életét, ki még halála után is a husziták harcát kívánta szolgálni. Nem felejtkezik el Dózsa hadainak tetteiről sem: „Igen sokan a parasztok közül felvették a keresztet, akik nemsokára felejtvén a törököt, a nemeseket és urakat kezdék ölni, a püspököket karóba vonni...” — Jól kiegészítik az összképet — ha nem is hiánytalanul — az Európa egyes országainak történetéről adott összefoglalások: Anglia gazdasági fejlődéséről, polgári előrehaladásáról például elismerően és részletekbe menően szól. — Érdeklődéssel fordul a kultúrhistoriai eseményekhez. Ismerteti az akadémiákat, kiemelve a „dicsőséges Bethlen Gábor által fundált” gyulafehérvári kollégium jelentőségét. Helyet ad az esetenként feltűnő eszmék, gondolatok, ideológiák elemzésének is. Pl. behatóan boncolgatja „Kokzeius” és tanítványainak tanait. — Módszerét a nyomozó, eredet kutató, az ismereteket rögzíteni akaró eljárás jellemzi. Még apró kérdésekben is hű önmagához, az adatokat gyűjtögető tudóshoz: pl. a „Pannonia hegyén” alapított apátság története kapcsán megállapítja, hogy annak „fundálására adatott diplomája mind ez ideig meg vagyon”.

A *Históriakra utat mutató magyar leksikon* értékét elsősorban az adja, hogy általa közelebb kerülünk Bod történetfeldolgozásának megértéséhez, de emellett felhívja a figyelmet egész tudományos munkásságának egy új, ez ideig ki nem dolgozott irányára, szinte programjára. Történetfeldolgozását illetően minden bizonnyal az látszik, hogy érdeklődése eszméségben is erősödve egyre inkább a hazai, világi történet felé irányul, jóllehet az még egyháztörténeti alapozottsággal bír. Azoknak a műveknek számát növeli ez a munka, melyek már a határozottabb világi tudományosság útján is elindulnak, mint a „*Necessaria ac utilis scriptorum historiae hungaricae notitia*, a *Gellius Transylvanicus*, az *Erdélyben történt dolgok*, és nem utolsósorban a *Magyar Athenas*. Fontos lenne, hogy Bod Péter jelentőségét a világibb, történeti művei alapján is tisztán lássuk. Jelentőségének egyháztörténeti szempontú méltatása ugyanis már megtörtént,³ de világi vonatkozásban a *Magyar Athenas*-t kivéve alig történt valami.⁴ Révész Imrét a „történetírói” képalkotásában akadályozta, hogy valamennyi kéziratban maradt munkát — s a felvetett szempontból lényegeseket — áttanulmányozni nem volt alkalma, s e jexikont sem ismerte. A kérdés pusztá érintése mutatja, hogy Bodnak művek sorával megalapozott programja alakult ki a világi történeti irodalom tudományos kidolgozásához. Ez a program pedig szoros része volt annak a nagyszabású tudományos, kulturális és nyelvi elképzelésnek, melyet az akadémiai terve kapcsán kifejtett.⁵ De másutt is felmerülnek hasonló gondolatok nem csupán egyházi vonatkozásban.⁶ A magyaroknak „a magok nyelveken való históriás könyvek nincsenek” s kívánván pótolni ezt a „nemzetünkben való fogatkozást”, tenni, munkálkodni akar; s valóban létre is hozza az e tárgyba illő művek sorát, melybe a lexikon is tartozik.

A *Históriakra utat mutató leksikon* ismeretében egy kisebb, a szakirodalomban már felmerült filológiai kérdés is megoldódik. Nagyenyeden, a Bethlen-kollégium könyvtárában található többek között egy Bod-kézirat köteg (245, ill. 91 szám alatt), melynek második felében Bod az abc-ről s az egyes hangok mibenlétéről ír. A szakirodalom ezt az írást különálló munkának könyvelte el: *Elmélkedés az abc-ről* címen.⁷ Holott most már nyilvánvaló, az abc-ről szóló szövegek azt a célt szolgálták írónk számára, hogy a lexikonát tegye vele teljesebbé. A lexikon ugyanis úgy halad előre a betűrendben, hogy az első címszó mindig magának a soron következő betűnek ismertetése. Minthogy ezek a lexikonbeli abc-cikkek minimális eltéréssel megegyeznek a különálló abc elmélkedéssel, ez utóbbi nem lehet más, mint elsődleges kidolgozás, előtanulmány a lexikonhoz. Egyébként az ezekben mutatkozó fonetikai

³ PRUZINSZKY PÁL: Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái. Budapest 1913.

⁴ A rövid áttekintő ismertetésekből egyedül RÉVÉSZ IMRE munkája emlekedik ki: Bod Péter mint történetíró. Kolozsvár 1916.

⁵ Bod Péter levele Ráday Gedeonhoz akadémiai terve és könyvkiadási ügyekben 1756-ból. Magyar Könyvszemle 1892. Itt említi a történettudománnyal kapcsolatos tervét is, hogy „ki kellene nyomtatni valami válogatott régi magyar históriákat és verseket, amelyek... tisztán magyarok”.

⁶ Az isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának históriája. Basilea 1760. Előjáró beszéd.

⁷ MUSNAI LÁSZLÓ: A Bethlen Kollégium Nagykönyvtárának értékes kéziratai. Református Szemle, 1940. 8, 9, 10, 11. számok. Cluj-Kolozsvár.

észrevételek nemegyszer figyelemre méltók: Pl. „a B betűt olyan gyengén mondják némely nemzetek, hogy az ajakok is alig ér össze, és így mikor kimondják v betűvé válik a szájukban mint Avram-Abram stb.”.

Ambár csupán feltételezve, de lehetségesnek kell tartanunk, hogy a Döbrentei Gábor által csak cím szerint felvetett, s azóta is ismeretlen, elveszett Bod-művek között szereplő *Lexicon glossarium in quo voces historiae juridicae redduntur hungarice* című munka összefüggésben van, esetleg azonos a *Históriákra utat mutató magyar leksikonnal*. Feltételezhetjük ezt, mivel ez utóbbi magyar című munkát Döbrentei nem említi felsorolásában a latin mellett.⁸

Csak a tény lerögzítése érdekében, és hogy Bod számára a lexikon készítés mennyire körültekintő munkát jelentett — többszörös kidolgozást igényelt stb. —, szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a Kolozsvári Református Theológia könyvtárában található Bod kezeirásával egy nem katalogizált lexikon kézirat, igen rossz, töredékes állapotban, mely valószínűen a *Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon* előzetes kidolgozása lehet.

Végül a teljesség kedvéért utalok az Orsz. Széchényi Könyvtár Fol. Hung. 29 számú, „*Petri Bod de Tserndón Opera inedita*” című kötetére, amely 1812. évi másolatban tartalmazza a *Históriákra utat mutató leksikont*, valamint a *Gellius Molnarianus* és a *Gellius Transsylvaniae* c. munkákat is.

2. *Igeni Rejormata Eklesia Diariuma, vagy Jedzőkönyve.*

185 lap terjedelmű, folio, nem katalogizált, magyar nyelvű kézirat a Kolozsvári Református Theológia könyvtárában.

Ez a kötet a magyarigeni református egyház hivatalos jegyzőkönyve volt, melyet a mindenkori igeni pap vezetett. Így Pelsőti János kezdi a jegyzést az 1739. évben, majd 1749-től 1768-ig Bod Péter folytatja. Bod kezeirása az 56-tól a 85. lapig terjed, valamint az utolsó lapok bejegyzése a 181. laptól szintén tőle való. A rendszeres anyakönyvi bejegyzéseken túlmenően más, az egyház hivatalos funkcióit érintő formulák, megállapodások másolatai is itt találhatók. Például a prédikátor fizetéséről, a pap számára járandó tízifa mennyiségéről, a hadnagy, a bíró, a kurátor, az egyházi esketésének szöveg szerinti módjáról stb.

Mikó Imre és Sámuel Aladár utaltak már erre az *igeni anyakönyvre*, de egyikük sem tanulmányozta.⁹ Holott az anyakönyvi bejegyzések mellett ez a kézirat értékes adatokkal szolgál Bod pályájára vonatkozóan is. Leírja, hogy miként került Bethlen Kata közreműködésével az igeni papságba, vázolja céljait, különböző elképzeléseit. Hosszasan és gyakorlati érzékkel részletezi ekléziája életét, az egyházi épületek megújításában vitt szerepét, a jövedelmét adó földek, szőlők leírását, s nem utolsósorban az *önéletrását* kiegészítő személyes életréteket.

3. *Papi hivatalába való dolgainak lajstroma Bod Péternek . . .*

68 levél terjedelmű, 8-rét, nem katalogizált, magyar nyelvű kézirat a Református Theológia könyvtárában Kolozsvárott. Bod kezeirása az 1—23 levél, és 1744-től 1768-ig tartalmazza feljegyzéseit, amelyek papi tevékenységére vonatkoznak elsősorban, ezenkívül több irányú életrajzi adatok és műveire utaló észrevételek is találhatók benne. (Pl. ez utóbbiból a halotti beszédeknek listája.) Ezt a kéziratot legutóbb ismertette Herepei János, aki a kézirat jelen meglétéről nem tudva 1933-beli magánkönyvtára hivatkozik mint lelőhelyre.¹⁰

4. *Bod Péter Halotti prédikációi.*

Lapszám nélküli, igen vastok, 4-rét, magyar nyelvű kézirat a Kolozsvári Református Theológia könyvtárában 280. szám alatt, Bod kezeirásával.

E prédikáció gyűjteményben 42 beszéd található, nem követve sorrendben az elmondás időpontjait. Közülük három nyomtatásban is megjelent (Teleki Mihályról, Bethlen Katáról és Rádai Eszterről), más tiznek elmondásáról Bod önéletrajzi feljegyzéseiből tudunk, de szövegeik mind ez ideig ismeretlenek voltak. Legújabbban a *Papi hivatalában való dolgainak lajstromából* összesen 35 beszéd elmondásáról értesülünk. Ennek a csupán címetek felsoroló listának, és a prédikációs kötet tartalmának összevetése után azt látjuk, hogy a jelen gyűjtemény nemcsak mindezeknek teljes szövegű meglétével, de hét újabb beszéddel is megörvendeztet. A szövegek birtokában ideje volna Bod munkásságának ezt az oldalát is revízió alá venni. — A beszéd-gyűjtemény fedőlapján *Tom. III.* felirat áll. Lehetséges, hogy más, nem halotti beszédeit tartalmazó I. és II. kötet is létezett volna? Ha így lenne is, ma semmit sem tudunk róla.

5. *Bod Péter jegyzetes Bibliája.*

602 levél terjedelmű, 4-rét kézirat és nyomtatott kötet, latin és magyar nyelven. Az egyes kéziratok leveleket a Bibliának (Utrecht 1737) nyomtatott lapjai közé kötötték. A Kolozs-

⁸ DÖBRENTÉI GÁBOR: Bod Péter. Erdélyi Múzeum, 1817. VII. füzet.

⁹ Idézett művek: MIKÓ 15., SÁMUEL 35 és 38.

¹⁰ HEREPEI JÁNOS: Bod Péter jegyzőkönyvecskéje. ItK 1961. 64–68.

vári Egyetemi Könyvtárban található (Erdélyi Múzeum Kézirattára) 1017/a. szám alatt. Bod kézírását 1955-ben ismerte fel Kelemen Lajos ny. levéltári igazgató.

Bod Péter a szövegek tanúsága szerint igen alapos és terjedelmes jegyzeteket készített. Az időpont közelebről nem határozható meg, biztos azonban, hogy 1737 után és 1763 előtt jöhetett létre, mivel egyrészt a felhasznált Biblia ekkortól állhatott rendelkezésére, másrészt saját Biblia kiadási terve a záró dátum évével esik egybe. Jegyzeteivel ugyanis minden bizonyossággal gyakorlati céljai voltak. Önéletírásában írja: „A magyar Új Testamentumot akarván kinyomtatanni... mely még tökéletességre nem ment, előre fizettem érte...¹¹ Tudjuk tehát, hogy saját alá készítette a Biblia jó részét, de a műnek további sorsa ma is ismeretlen. Ezek a jegyzetek minden valószínűség szerint a tervezett Biblia-kiadás előkészítésére szolgáltak, s belőlük — a mű hiányában — számos kérdés megítélésében informálódhatunk.

Zsoldos Jenő

EGY ISMERETLEN CSOKONAI-VERS

A debreceni kollégiumi diák-irodalom egy eddig még számba nem vett gyűjtemény-kötete van birtokomban. A kissé megrongált, félbörkötéses, nyolcadrét alakú, 18,5x12 cm formátumú, s 216 számozatlan lapot tartalmazó kéziratot könyv belső fedőlapján két bejegyzés olvasható. Az első bejegyzés ajándék-küldő felajánlás: „In signum charitatis donat et mittit Fratri germano mellitissimo Danieli Tóth Neszmelyinum Debrecino Michael Tóth m. p. Stud. anni 4i¹²”. (Mindkét név erős tintatörés következtében szinte olvashatatlan.) Az ajándékozó szavak alatt a második bejegyzés a könyv vándorlásának későbbi állomását jelzi, s egyben a kötet tartalmát is adja: „Continet hocce Diarium opera Michaelis Vitéz Csokonai, Josephi Mátyási et Gersonis Fodor. Ant. Kenessei = 814”¹.

A szűkszavú latin nyelvű tartalmi rámutatás részletesebb leltári számadásra kötelez. A könyv hét Csokonai-mű másolatát tartalmazza. Egyetlenleg megállapításként a Csokonai-variánsokra általánosan érvényes jelenséget rögzíthetünk: Ha a szövegeket összevetjük az Összes Versek-ben² megjelent szövegközlésekkel, amelyek a készülő Juhász Géza-féle kritikai kiadás eredményeire épülnek, vagy összehasonlítjuk a Harsányi—Gulyás-féle kiadás³ szöveg-megállapításaival, a betű szerinti párhuzam nagyszámú eltérést mutat: szókihagyásokat, betoldásokat, filológiai szempontból figyelemre méltó változatokat szavakban, szórendben nyelvtani alakokban, szinonim fogalmakban, nem egy helyütt értelmi vonatkozásban, itt-ott sor-elhelyezésben is. Egyedi észrevételül az egyes darabokhoz a következő lényegesebb megjegyzéseket fűzhetjük: 1. *Raptus Europae*. Crimen raptus az az Tolvaj Isten mely szerént ama tisztaságban és ártatlanságban gyönyörködő Isten, Jupiter v. Görögül Zeus, a szűz Európát Agenornak a Phoeniciai királynak ritka szépségű hertzeg kis Asszonyát ő Hertzegségét, Bika maskarában öltöztvén elragadta és abba a maga Isteni szerelmét be is oltatta. A vers-másolat ezzel a megjegyzéssel zárul: „Fordítódott Csokonai Vitéz Mihálytól Németből magyarra. Le írta T. M. m. k. 1807 die 1^a Martii”. A HG.-kiadás szerint (II. 226) azonos versvégi záradékot találunk a XIX. század első negyedéből való, 1722. számú sárospataki kézirati versgyűjteményben. 2. *Csokonai Vitéz Mihálynak a Baradlai Barlangrol az Édes Anyához Diószeji Sára Asszonyhoz irt Levele. Ongáról 19. Jul. 1801*. A levél versbetétének Eumolphus nevéhez kapcsolt jegyzete (HG. II. 694) a kéziratban teljesebb: „Muszeus fija, Orpheus tanítványa. Ovidii Metamorph. Lib. XI. fab. 4.” 3. *A Bagoly és Kotsag edgyütt való beszélgetése*. A dialogus szövege nagyrészt megegyezik a HG.-kiadás szövegjegyzeteiben a debreceni könyvtár kézirati köteté alapján közölt változatokkal (HG. II. 403). 4. *Lilla földése*. Az ÖV.-ben közzé tett két változat közül a korábbival tart rokonságot (I. 182). A másoló a verszáradékban a költemény sors-mozzanatát emeli ki: „Csokonai Vitéz Mihály munkája melyet a Lilla könyve között kellett volna ki nyomtatni, de a Censor le huzta, minthogy igen elevenen festi le Lilla szeretőjének földését.” 5. *Pesten Nádor Ispánné halálára mondotta Csokonai Vitéz Mihály Dugonits András*

¹¹ Bod Péter Önéletírása. I. m. 1461.

¹² A debreceni kollégium levéltárban található anyakönyvi bejegyzések szerint a diárium-tulajdonosok személyére vonatkozólag egy-két valószínűsíthető adatot említhetünk: „Michael Tóth Kutasiensis, Csurgosiensis. 1808 sept 19. Cl. 2.” 1813-ban szenior volt (Series studiosorum Collegii Ref. Debrecinensis ab Anno 1792—1824. II. kötet [Z. 2.] 247. l.). Kenessei Antal Bokodon, Komárom megyében született. Kollégiumi életútját a következő mozzanatok jelzik: praceptor rhetorum (segédtanító a szónoklattani osztályban), cantus praeses, bibliothecarius ordinarius, 1821-ben szenior (uo. 292. l.). — Az adatokat RÉZMOVITS GIZELLA bölcsészethallgató szives utánjárásának köszönöm.

³ Csokonai Vitéz Mihály Összes Versei. Sajtó alá rendezte VARGHA BALÁZS. Budapest 1956. A továbbiakban: ÖV.

² Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Bevezetéssel ellátva kiadták HARSÁNYI ISTVÁN és dr. GULYÁS JÓZSEF. Genius-kiadás [1922]. A továbbiakban: HG.